

К. В. Кужильна

аспірантка

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,

кафедра цивільно-правових дисциплін

Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

КОНЦЕПЦІЯ БЕЗВИННОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У КОНТЕКСТІ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ У ДОРОЖНЬО- ТРАНСПОРТНІЙ ПРИГОДІ

У статті досліджуються питання відповідальності без вини у цивільному праві крізь призму відшкодування шкоди, завданої у ДТП. Особлива увага приділена визначенню сутності та особливостей відповідальності без вини згідно з різними теоретичними концепціями. Зроблено висновки щодо складності однозначного встановлення сутності та правової природи відповідальності без вини та необхідності проведення подальших ґрунтовних досліджень з цього приводу.

Ключові слова: делікт, відповідальність без вини, заподіяння шкоди, джерело підвищеної небезпеки, дорожньо-транспортна пригода.

Актуальність даного дослідження полягає в існуванні значних особливостей суб'єктивної сторони правопорушень, пов'язаних з вчиненням дорожньо-транспортної пригоди (далі — ДТП), в яких можливе застосування до правопорушника відповідальності у разі відсутності його вини. Вина як умова виникнення деліктної відповідальності була присутня у всіх системах права протягом тривалого часу. Цивільні кодекси XIX — початку XX століть знають всього лише кілька винятків-випадків відповідальності без вини. Така відповідальність без вини отримала назву «об'єктивної відповідальності», «безвинної відповідальності» або «абсолютної відповідальності».

Значного розвитку дана концепція отримала з появою різноманітних механізмів, техніки і особливо з використанням «мирного атому», зростанням кількості транспортних засобів, насамперед автомобілів, тобто з наслідками науково-технічного прогресу, відповідно до яких підвищується ризик виникнення відповідальності.

Метою роботи є встановлення змісту та особливостей застосування концепції безвинної відповідальності при вирішенні питань суб'єктивної сторони правопорушень, пов'язаних з вчиненням шкоди при ДТП.

Найбільший вклад у розвиток ідей безвинної відповідальності внесли такі відомі вчені, як М. М. Агарков, С. С. Алексєєв, Б. С. Антимонов, В. А. Арул, Б. С. Беляков, Д. І. Бернштейн, С. М. Братусь, В. Варкалло, В. П. Грибанов, О. В. Дмитрієва, О. Л. Жуковська, О. С. Іоффе, О. О. Красавчиков, М. С. Малєїн, Г. К. Матвєєв, В. А. Ойгензіхт, В. А. Рахмилович, В. О. Тархов, К. А. Флейшиць, В. А. Шварц, Т. М. Яблочков, К. К. Лічков, К. Б. Ярошенко тощо.

Одним з перших про відповідальність без вини почав говорити М. М. Агарков, який пояснив розширення відповідальності власника джерела підвищеної небезпеки (далі — ДПН) тим, що останній повинен проявляти підвищену дбайливість і пильність при використанні цього джерела, і тим, що закон враховує складність встановлення вини у випадках, передбачених ст. 404 ЦК РРФСР 1922 р. Таким чином, зазначає М. М. Агарков, відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, не вводить до нашого права будь-якого нового принципу побудови цивільної відповідальності поряд з принципом вини. Стаття 404 утворює лише з практичних міркувань вилучення з принципу вини [1, с. 115–116]. Б. С. Антимонов мотивував критику висновків М. М. Агаркова тим, що хоча останній і стверджує, що ст. 404 ЦК 1922 р. була винятком з принципу вини, але весь хід його міркувань приводить до зворотного висновку — до того, що ця стаття заснована на принципі вини [3].

Пізніше вказана ідея у більш розвинутому вигляді була представлена теорією «організаційно-технічної превенції», прихильниками якої є такі вчені, як Б. С. Антимонов, О. С. Іоффе, В. Варкалло та інші. За цією теорією відповідальність без вини власника ДПН пояснюється тим, що вона має особливе превентивне значення, виступає в ролі стимулу щодо вдосконалення техніки для власників ДПН, а в результаті приводить до скорочення кількості випадків заподіяння шкоди [2, с. 176].

Прихильники вказаної концепції пояснюють безвинну відповідальність володільця ДПН за протиправне заподіяння шкоди необхідністю максимально стимулювати прийняття таких заходів технічної безпеки, які якщо і не усувають, то значно скорочують можливість настання нещасних випадків. Ця концепція панувала впродовж 50–70-х рр. ХХ ст. Так, ще у 1952 р. саме Б. С. Антимонов у своєму поясненні мотивів безвинної відповідальності володільця ДПН писав, що «основной вопрос — в том, чтобы ослабить, изменить, искоренить определяющие причины несчастных случаев на производстве, на транспорте... Энергетические мощности должны стать вполне подвластной, прирученной стихией и сами помочь устранению того вреда, который ранее сами же вызывали» [3, с. 40]. Тому, як вважав Б. С. Антимонов, «нужно признать, что в советском праве борьба с несчастными случаями возможна и необходима всеми средствами, в том числе и путем возложения ответственности независимо от вины. Стимулировать, побуждать к деятельности можно и не обвиняя» [3, с. 43].

Пізніше, у 1972 р., на захист вказаної вище концепції Б. С. Антимонова відомим радянським вченим О. С. Іоффе була представлена більш розгорнута аргументація, за якою відповідальність власника джерела підвищеної небезпеки за випадкове заподіяння шкоди вбачалось у тому, що розвиток техніки безпеки відстає від прогресу самої техніки. Відповідальність за випадкову шкоду сприяє скороченню розриву між цими двома видами техніки. «Стимулировать нужную заботливость способны и предусмотренные советским законом такие санкции, применение которых не обусловлено виной нарушителя» [4, с. 42]. Конструктивної критики положення розглянутої теорії зазнали у працях С. М. Братуся [5] та О. Л. Жуковської

[6]. Основним моментом, спільним у критиці обох вчених, є зауваження щодо сумнівності того, що така відповідальність стимулює власників джерел підвищеної небезпеки, оскільки можливостей щодо вдосконалення техніки недостатньо як у самих користувачів, так і у виробників техніки, що унеможлиблює повне виключення ризику наслідків використання такої техніки.

Пізніше, у розвиток концепцій сутності відповідальності за шкоду, за подією ДПН, доктрина цивільного права розробила концепцію одного з суб'єктивних «станів» — «суб'єктивного ризику». Вказаний термін вперше чітко був сформульований В. А. Ойгензіхтом [7; 8; 9; 10], до якого пізніше приєдналися Ю. Г. Басін [11, с. 74–75], С. М. Братусь [12, с. 171], С. Є. Донцов та М. Я. Мариніна [13, с. 24–25], С. М. Кравченко [14, с. 12–13], С. Н. Приступа [15, с. 85, 111, 112].

Послідовники цієї ідеї вважали, що «риск выступает как субъективная категория, которая существует параллельно с виной, но может существовать и совместно с ней как психическое отношение субъектов к результату собственных действий или действий других лиц, а также к результату объективно-случайных либо случайно-невозможных действий (событий), выражающееся в осознанном допущении отрицательных, в том числе невозместимых последствий» [8, с. 77]. Сам В. А. Ойгензіхт розрізняв два аспекти (види) ризику: а) ризик, що є підставою відповідальності при випадкових, але протиправних обставинах, пов'язаних з діями заподіювача шкоди, щодо якого презюмується допущення можливості таких наслідків; б) ризик як підставу покладання (прийняття, розподілу) збитків у тому випадку, коли немає протиправності при об'єктивно випадкових або об'єктивно неможливих обставинах або коли збиток допущений правомірними діями суб'єктів. В. А. Ойгензіхт категорично стверджував, що «ответственность не может быть способом распределения убытков при отсутствии противоправности», та як і більшість авторів наполягав на тому, що «ответственность — это всегда наказание за противоправное, а следовательно, осуждаемое государством и обществом действие» [8, с. 216–219]. Тобто ризик у такому випадку є підставою відповідальності при випадкових, але протиправних обставинах, пов'язаних з діями заподіювача шкоди, відносно якої презюмується допущення ним можливості таких наслідків.

Незважаючи на позитивні риси цієї теорії, вона була справедливо піддана критиці у працях О. Л. Жуковської [6, с. 30–32] та О. В. Дмитрієвої [16, с. 58–59]. Основне положення критики полягає в тому, що ризик не може бути суб'єктивною умовою відповідальності, подібно вині. Вина і ризик різні за своєю суттю. Сутність вини — вільний вибір суб'єктом негативного варіанта поведінки, ризик є скоріше необхідністю. Ризик свідчить лише про усвідомлення вибору роду діяльності, а не характеризує ставлення особи до своїх протиправних дій.

Ще однією спробою вирішити проблему юридичної природи «безвинної відповідальності» за шкоду, заподіянню ДПН, є концепція «здвоєного складу правопорушення». Ця ідея підтримується М. А. Бестугіною, Ю. Райдлою та ін. [17, с. 13–14; 18, с. 54] та вирішує питання правової природи відпо-

відальності за шкоду, заподіяну ДПН, шляхом оголошення її відповідальністю за вину у межах складу правопорушення, що не є власне деліктом.

Механізм виникнення відповідальності при невинному спричиненні шкоди М. А. Бестугіна, наприклад, визначає так, що невинне заподіяння майнової шкоди тягне зміну у позитивній відповідальності, згідно з якою особи з'являється новий цивільно-правовий обов'язок відшкодувати завдану шкоду. У таких випадках застосування заходів цивільно-правового примусу викликається не самим фактом невинного заподіяння шкоди, а винним невиконанням відповідальності відшкодувати завдані збитки [17, с. 13–14].

Як і інші розглянуті вище концепції, ця ідея не уникнула критичних зауважень. Перш за все, оскільки вона ґрунтується на уявленні про те, що сутністю відповідальності є примус, у ній можна знайти ті ж загальні недоліки, які властиві концепції «відповідальності, рівній обов'язку», окрім цього, ідея «здвоеного складу» суперечить законодавчій конструкції юридичних фактів, що породжують деліктні зобов'язання. Останні виникають із заподіяння шкоди. Це може бути, за загальним правилом, винне заподіяння, що є цивільним правопорушенням у власному сенсі, чи об'єктивно протиправне заподіяння шкоди, суб'єктивна сторона якого законодавцем не враховується — наприклад, за ст. 1187 Цивільного Кодексу України (далі — ЦК України), що відбито, зокрема, у назві глави 82 ЦК України, яка регламентує даний вид зобов'язання, але зовсім не з невиконання у добровільному порядку обов'язку відшкодувати шкоду.

Інша позиція щодо природи зобов'язання із спричинення шкоди ДПН отримала назву концепції «об'єктивного ризику», головною ідеєю якої є заперечення безперечної можливості існування «безвинної відповідальності». Один з головних ідеологів цієї концепції О. О. Красавчиков, наприклад, вважав, що у випадку винного заподіяння відшкодування шкоди покладається на власника ДПН як винного заподіювача шкоди за системою відповідальності, а при суб'єктивно-випадковому (за термінологією цього автора — К. В.) заподіянні відшкодування збитків також покладається на власника ДПН як носія спеціального ризику. Ризик тут визнається категорією об'єктивною як певна небезпека (можливість) применшення майнових або особистих немайнових благ [19, с. 145–149]; так само як несення ризику — це несення передбаченого законом обов'язку перейняти на себе можливі через випадкові обставини збитки.

За подібного розуміння нечітко простежується зв'язок обов'язку відшкодувати шкоду, заподіяну ДПН, й елементів її безпосередньої підстави, але вже у дещо іншому відношенні, адже елемент підстави — це дещо необхідне для того, щоб виник обов'язок, який може бути здійснений примусово. З аналізу змісту ст. 1187 ЦК України випливає висновок, що для примусу суб'єкта до відшкодування шкоди, заподіяної ДПН, достатньо наявності наступних об'єктивних умов: протиправності його дій, шкоди і необхідного причинного зв'язку між ними. Тобто у цьому випадку не має значення наявність або ж відсутність вини для покладання обов'язку, передбаченою ст. 1187 ЦК України. Таким чином, встановлення подвійності підстав не уявляється можливим, втім як і «дуалізм» правової природи да-

ного обов'язку. Цим, перш за все, обумовлена критика позиції О. О. Красавчикова у питанні про те, що у низці випадків використання даної норми (коли є вина заподіювача) настає відповідальність.

Цікавим є те, що у більшості випадків термін «ризик» використовується О. О. Красавчиковим для позначення обов'язку несення збитків, що випадково настали, тобто практично трактується як явище однопорядкове з відповідальністю [19, с. 145, 148]. Одночасно окремі положення роботи засновані на використанні терміну «ризик» у сенсі об'єктивної підстави відшкодування невинно завданої шкоди, тобто поняття, за своїм місцем у механізмі відшкодування шкоди подібного з елементами складу правопорушення [19, с. 150].

Однак це не всі заперечення щодо існування концепції об'єктивного ризику. Перш за все уявляється непереконливим ототожнення природи обов'язку відшкодувати шкоду, заподіяну суб'єктивно-випадково у процесі використання ДПН, з юридичною природою явищ, стосовно яких термін «ризик» вжито у законодавстві — ст.ст. 742, 772, 842 ЦК України. Відповідно до вказаних норм власник (підрядник) ризикує несенням майнових втрат, що настали у його власній майновій сфері. Природно, що у цих випадках не виникає явища однопорядкового з обов'язком, відповідальністю. Не можна бути зобов'язаним у юридичному розумінні перед самим собою. Відповідно, у вказаних випадках не можна углядіти склад, який міг би слугувати підставою виникнення обов'язку відшкодувати шкоду. Зі всієї тріади умов «безвинної відповідальності» на стороні, яка ризикує, у даному випадку наявна лише одна — шкода.

Використання терміну «ризик» у вказаних статтях ЦК України є способом констатації факту, що в особи, яка несе майнові втрати, відсутні правові підстави для вимог, звернених до іншої особи, і, відповідно, відсутні обов'язки у інших осіб відшкодувати цю шкоду. Насправді, оскільки інше не обумовлено у договорі, власникові ні до кого звернутися з позовом про відшкодування шкоди, яка була завдана у результаті випадкової загибелі його речі. Підрядникові також немає від кого вимагати винагороди за невиконану роботу, неможливість виконання якої настала випадково. Адже договірні стосунки, що пов'язують його із замовником, обумовлюють зобов'язання останнього виплатити винагороду підряднику за виконану роботу.

Дещо іншим чином від розглянутих вище поглядів на категорію «ризик» відрізняються погляди на «об'єктивний ризик», як на явище однопорядкове з елементом підстави обов'язку відшкодувати шкоду, заподіяну ДПН. Наприклад, один з послідовників цього підходу М. С. Малєїн відводить ризику роль самостійної об'єктивної умови виникнення даного обов'язку. Однак і ця позиція є дискусійною та неоднозначною, оскільки факт «правомірного створення небезпеки» [20, с. 33] певною діяльністю, який ототожнюється з об'єктивним ризиком, сам по собі у плані вживання досліджуваної норми позбавлений самостійного значення. Термін «ризик» у вказаному трактуванні не може слугувати безпосередньою умовою обов'язку відшкодувати шкоду, і лише у разі реалізації створеної небезпеки шкодовчиняючими діями стає необхідною характеристикою дії — одно-

го з елементів складу об'єктивно-протиправного діяння — і лише в цьому сенсі має відношення до формування складу правопорушення. Тобто в інтерпретації М. С. Малєїна «ризик» не можна вважати порівняним з традиційними елементами підстави виникнення зобов'язання із завдання шкоди ДПН, оскільки, якщо вкладати до терміну «ризик» зазначене розуміння, то не уявляється можливим застосувати його до випадків ризику власника, підрядчика тощо, а також до описуваних М. С. Малєїним ситуацій розподілу ризику між ризикуючими суб'єктами (боржником, кредитором, власником), про склад ризику за системою страхування і т. д., оскільки тут немає «правомірного створення небезпеки».

Наприкінці треба зазначити, що, незважаючи на суттєвий розвиток теоретичних конструкцій безвинної відповідальності з моменту їх виникнення до сучасного часу, неможливо однозначно встановити правову природу та сутність такої відповідальності. Так, сьогодні чітко простежуються дві тенденції: тенденція розширення застосування безвинної відповідальності і тенденція її звуження. Особи, які експлуатують небезпечні речі або ДПН, прагнуть до звуження відповідальності. Ті, хто можуть від них постраждати, — до розширення відповідальності. Але у будь-якому випадку необхідність дослідження специфіки такої відповідальності, умов її виникнення та специфіки відповідних правовідносин є очевидним. Тим більше, що особливого значення дана проблема набула з кількісним збільшенням ДПН, передусім автомобілів, протиправне вчинення шкоди якими займає перше місце серед решти ДПН.

Таким чином, можна стверджувати, що проблема остаточного та однозначного встановлення сутності безвинної відповідальності вимагатиме проведення ще багатьох досліджень і має неабиякий науковий потенціал.

Література

1. Гражданское право: учебник для юридических вузов / под ред. М. М. Агаркова, Д. М. Генкина. — Т. 1. — М.: Юриздат, 1944. — 337 с.
2. Варкалло В. В. Об ответственности по гражданскому праву / В. В. Варкалло. — М.: Юридическая литература, 1978. — 350 с.
3. Антимонов Б. С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. — М.: Госюриздат, 1952. — 295 с.
4. Иоффе О. С. Вина и ответственность по советскому праву // Советское государство и право. — 1972. — № 9. — С. 34–43.
5. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. — М.: Юридическая литература, 1976. — 216 с.
6. Жуковская О. Л. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности: некоторые аспекты проблемы. — К.: Лыбидь, 1994. — 200 с.
7. Ойгензихт В. А. Категория «риска» в советском гражданском праве // Правоведение. — 1971. — № 5. — С. 64–70.
8. Ойгензихт В. А. Проблема риска в советском гражданском праве. — Душанбе: Ирфон, 1972. — 224 с.
9. Ойгензихт В. А. Возмещение вреда, причиненного правомерными действиями // Актуальные проблемы применения сов. законодательства. — Душанбе: Изд-во Тадж. унта, 1974. — С. 134–143.
10. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление. Очерки теории, философии и психологии права / Отв. ред. С. А. Раджабов — Душанбе: Дониш, 1983. — 256 с.

11. Басин Ю. Г. Гражданско-правовая ответственность в хозяйственных правоотношениях // Известия АН КазССР. — Серия общественных наук. — 1984. — № 4. — С. 66–75.
12. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность: (Очерк теории). — М.: Юрид. Лит., 1976. — 215 с.
13. Донцов С. Е., Маринина М. Я. Имущественная ответственность за вред, причиненный личности. — М.: Юрид. лит., 1986. — 160 с.
14. Кравченко С. Н. Имущественная ответственность за причинение вреда природным объектам: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. — М., 1974. — 16 с.
15. Приступа С. Н. Возмещение вреда, причиненного в результате столкновения автотранспортных средств: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.03. — Харьков, 1985. — 171 с.
16. Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве: Учеб. пособие. — Воронеж: Изд-во ВВШ МВД РФ, 1997. — 136 с.
17. Бестугина М. А. Социальная обусловленность и назначение гражданско-правовой ответственности в современных условиях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. — М., 1986. — 19 с.
18. Райдла Ю. Э. Ответственность и неисполнение обязательств из причинения вреда источником повышенной опасности // Задачи юридических наук в свете решений XXVI съезда КПСС. — Тарту, 1982. — С. 53–54.
19. Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. — М.: Юрид. лит., 1966. — 199 с.
20. Малеин Н. С. Вина — необходимое условие имущественной ответственности // Сов. гос-во и право. — 1971. — № 2. — С. 28–35.

Е. В. Кужильная

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра гражданско-правовых дисциплин
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

КОНЦЕПЦИЯ БЕЗВИННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В КОНТЕКСТЕ ВОЗМЕЩЕНИЯ ВРЕДА, ПРИЧИНЕННОГО В РЕЗУЛЬТАТЕ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНОГО ПРОИСШЕСТВИЯ

Резюме

В статье исследуются вопросы ответственности без вины в гражданском праве сквозь призму возмещения вреда, причиненного ДТП. Особое внимание уделено определению сущности и особенностей ответственности без вины различными теоретическими концепциями, для чего автором проведен анализ основных положений этих концепций и их критики. На основании проведенного анализа сделаны выводы о сложности однозначного установления сущности и правовой природы ответственности без вины и необходимости проведения основательных исследований на эту тему в будущем.

Ключевые слова: деликт, ответственность без вины, причинение вреда, источник повышенной опасности, дорожно-транспортное происшествие.

E. V. Kuzhlnaya

Odessa I. I. Mechnikov National University,
The Department of Civil Law Disciplines
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

**CONCEPTION OF GUILTLESS LIABILITY IN CONTEXT
OF INDEMNIFICATION CAUSED BY ROAD TRAFFIC**

Summary

This article investigates issues liability without guilt in civil law through the prism of compensation for injury accidents. Particular attention is given to determining the nature and specialties of the various theoretical concepts of liability without guilt, for which the author analyzes the main provisions of these concepts and their criticism. Conclusions based on the analysis are about the complexity of finding a clear substance and legal nature and specialties of the liability without guilt and the need to conduct thorough research on this topic in the future.

Key words: tort, liability without guilt, harm, a source of increased danger, road accident.